

W S P O M N I E N I A P O Ś M I E R T N E

ZOFIA AMEISENOWA

(1897–1967)

Dotkliwą stratę poniosła ostatnio polska historia sztuki: 25 grudnia 1967 r. zmarła w Krakowie po przewlekłej chorobie Zofia Ameisenowa, profesor zwyczajny Uniwersytetu Jagiellońskiego i kierownik Oddziału Zbiorów Graficznych Biblioteki Jagiellońskiej.

Urodzona w r. 1897 w Nowym Sączu i wychowana w kulturalnej atmosferze domu rodzicielskiego — jej ojciec znany lekarz dr Maurycy Ameisen był równocześnie bibliofilem i zgromadził pokaźny księgozbiór, w którym obok literatury polskiej, francuskiej i niemieckiej reprezentowane były również

sztuki piękne — już we wczesnej młodości zdecydowała poświęcić się badaniom historii sztuki, do czego przyczyniły się częste wyjazdy z rodzicami za granicę do znanych centrów artystycznych Austrii i Niemiec. Wyraźnie skrytalizowane zainteresowania spowodowały, że stosunkowo szybko ukończyła studia uniwersyteckie w zakresie historii sztuki i archeologii na Uniwersytecie Jagiellońskim pod kierunkiem profesorów: Pagaczewskiego, Mycielskiego i Bieńkowskiego, promując się w r. 1920 na doktora filozofii na podstawie rozprawy o średniowiecznym malarstwie ściennym w Krakowie („Rocznik Krakowski” XIX, 1923), w której m. in. zwróciła uwagę na niedostrzegane przedtem włoskie źródła tego malarstwa. W niedługim też czasie wyszła za mąż za swego dalekiego kuzyna dra medycyny Aleksandra Ameisena.

Bezpośrednio po ukończeniu studiów, jeszcze w r. 1920, rozpoczęła dr Ameisenówna pracę w Gabinetie rycin Biblioteki Jagiellońskiej zrazu jako asystent docenta Jerzego Kieszkowskiego, a potem, po jego śmierci w r. 1923, jako kierownik zbioru. Na tym stanowisku pracowała do ostatnich miesięcy przed śmiercią, z kilkuletnią jedynie przerwą w czasie ostatniej wojny, którą wraz z mężem przetrwała w Rumunii. Była właściwym organizatorem zbioru, powiększyła go prawie trzykrotnie i w całości skatalogowała.

Praca zawodowa w zbiorach graficznych Biblioteki szybko skierowała Jej zainteresowania z malarstwa ściennego i tablicowego (poświęciła im jeszcze tylko dwie rozprawki: o piętnastowiecznym fresku w kościele św. Krzyża w Krakowie i o epitafium Jana Borka z XVI w. („Prace Kom. Hist. Sztuki PAU” IV, 1930 i VII, 1936) na grafikę, ilustrację książkową, rysunek i iluminatorstwo.

W r. 1924 ukazuje się pierwsza praca Ameisenowej o inkunabułach graficznych, dotycząca bogatej kolekcji luźnych, w większości unikatowych, rycin z wieku XV odnalezionych przez Nią lub Jej koleżkę, znakomitego bibliotekarza Kazimierza Piekarskiego w zbiorach Biblioteki („Ex Libris”, IV), do której dochodzą później nowe znaleziska z tego zakresu kolejno opracowywane i ogłaszane drukiem¹.

¹ Pełna bibliografia prac Zofii Ameisenowej zebrana przez Stanisławę Korajską, ukazała się w XVIII roczniku „Biuletynu Biblioteki Jagiellońskiej”.

Swymi studiami obejmuje Ona następnie najstarsze ryciny zachowane w innych zbiorach polskich (rezultatem tych badań jest książka *Einblattdrucke des XV. Jahrhundert in Polen*, Strassburg 1929), oraz grafikę późniejszą, zwłaszcza wieku XVI, publikując szereg nieznanych dotąd rycin polskich (m. in. exlibrisy) odnalezionych w Bibliotece Jagiellońskiej, Muzeum Czapskich w Krakowie i Bibliotece Kórnickiej.

Systematycznie urządzone wystawy zbiorów Biblioteki, z dawnych i świeżo, planowo gromadzonych zasobów dostarczają z kolei sposobności do podejmowania tematów ogólniejszych, jak np. zarys dziejów piętnastowiecznego drzeworytnictwa ilustracyjnego (Katalog wystawy, Kraków 1935) oraz syntetycznego omówienia współczesnej grafiki polskiej okresu międzywojennego (Katalog wystawy, Kraków 1939/46), a zorganizowana w r. 1931 wystawa dawnych rycin w posiadaniu PAU w Krakowie daje asumpt do przedstawienia historii i charakterystyki tego zbioru.

Również ciekawsze rysunki w Bibliotece Jagiellońskiej stają się przedmiotem osobnych opracowań, jak np. serie dzieł Józefa Peszki, Franciszka Ksawerego Preka i Wincentego Kielisińskiego (Kalendarz IKC na rok 1936 i 1938), czy przedstawienie tzw. *Tabula Cebetis* („Biuletyn Historii Sztuki” XVIII, 1956).

Głównym jednak polem badań Ameisenowej stało się malarstwo książkowe. Zdecydował o tym wielowiekowy zbiór iluminowanych rękopisów i starodruków Biblioteki Jagiellońskiej, który w ciągu szeregu lat wyczerpująco opracowała w dwóch obszernych książkach (*Bulletin de la Société Française de Reproduction de Manuscrits à Peintures*, Paris 1933 i Wrocław—Kraków 1958), poświęcając najcenniejszym w kolekcji miniaturom włoskim i kodeksowi Baltazara Behema osobne studia.

Opracowanie tego bogatego zasobu obejmującego iluminowane dzieła z czasu od XII do XVI wieku z terenu Polski, Włoch, Francji, Czech, Niemiec, Niderlandów i Węgier wymagało doskonałej znajomości malarstwa książkowego całej niemal Europy, szczegółowych studiów porównawczych i licznych podróży zagranicznych (dłużej przebywała we Włoszech, Francji, Niemczech i Anglii, m. in. w latach 1924, 1929, 1937/38 i 1947/48), których wynikiem było z kolei rozszerzenie badań na inne zbiory krajowe i obce, cenne znaleziska naukowe i publikacje nieznanymi lub niedostatecznie opracowanymi dziełami.

W r. 1930 ogłasza Zofia Ameisenowa studium o miniaturach pochodzących z dwóch czternastowiecznych rękopisów francuskich i jednego z w. XV, powycinanych i użytych do ozdoby księgi zwiedzających Świątynię Sybilli w Puławach („Przegląd Biblioteczny”, IV). Dwa inne wspaniałe iluminowane rękopisy francuskie z XIII i początku XV wieku, zakupione niegdyś przez Stanisława Kostkę Potockiego do zbiorów wilanowskich, to temat rozprawy z r. 1933 („Przegląd Biblioteczny”, VII). Wreszcie francusko-flamandzki rękopis ozdobiony miniaturami przez słynnego Mistrza księcia Bedford (1. poł. w. XV), należący w stuleciu XVII do rodziny Sobieskich a obecnie przechowywany w angielskich zbiorach królewskich w Windsorze, stał się przedmiotem obszernego studium z r. 1959 („Biuletyn Historii Sztuki” XXI).

Z zakresu włoskiego malarstwa książkowego ogłasza Ameisenowa kolejno: opracowanie antyfonarza wawelskiego z 1. poł. w. XIV iluminowanego przez

Toskańczyka Jacopo di Casentino („Przegląd Historii Sztuki” II, 1931), pracę o rękopisie *Złotej Legendy*, będącym w wieku XVI własnością kanclerza Krzysztofa Szydłowieckiego a ozdobionym miniaturami w Padwie w latach 1470—80 przez Bernardina Parentina, ze zbiorów Biblioteki Zamoyskich w Warszawie („Przegląd Biblioteczny” X, 1936) oraz rozprawę o twórczości wybitnego malarza i iluminatora sienińskiego z wieku XIV zwanego Mistrzem Kodeksu św. Jerzego, z którym łączy szereg nowych dzieł m. in. pontyfikale z Biblioteki w Boulogne-sur-Mer („Rivista d'Arte” XXI, 1939).

Niemieckiego malarstwa miniaturowego dotyczy praca o wczesnogotyckiej biblii z początku w. XIV w zbiorach Tarnowskich w Suchoj („Münchner Jahrbuch für bildende Kunst” XI, 1935), a cztery w Polsce iluminowane modlitewniki Zygmunta I, królowej Bony, Krzysztofa Szydłowieckiego i Albrechta Gaszolda, rozproszone po zbiorach Mediolanu, Londynu i Monachium, dzieła Stanisława Samostrzelnika z lat 1524—28, to przedmiot niedawno wydanej monografii (Kraków 1967).

Studując malarstwo miniaturowe z terenu całej niemal Europy zainteresowała się również profesor Ameisenowa najmniej do niedawna zbadanym dziełem tego malarstwa — iluminacjami rękopisów hebrajskich. Najciekawsze z nich, nierzadko przez siebie poodkrywane rękopisy, uczyniła przedmiotem osobnych opracowań: np. czternastowieczną, w Ratyźnie iluminowaną, biblię ze zbioru krakowskiej gminy żydowskiej (Kraków 1929), północnofrancuską, z XIII w. pochodzącą, biblię z księgozbioru Gwalberta Pawlikowskiego w Ossolineum („Miesięcznik Żydowski” III, 1933), zaginioną już przed wojną biblię hiszpańską z czasu ok. r. 1400 z prywatnego zbioru w Kairze („Monatschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judentums” LXXXI, 1937), czy wspaniałe rękopisy francuski z XIII w., którego ukończona kilka lat temu monografia oczekuje na druk.

Większość tych opracowań rękopisów iluminowanych to nie tylko monografie poszczególnych dzieł, ustalające miejsce i czas powstania ich dekoracji. Wyjaśniając znaczenie każdego z badanych obiektów w rozwoju sztuki europejskiej daje Ameisenowa w swych pracach obszernie omówienie całokształtu twórczości odnośnych malarzy, szkół i kierunków artystycznych, by wymienić np. charakterystykę działalności Mistrza Kodeksu św. Jerzego, Mistrza Godzinek marszałka de Boucicaut, Mistrza księcia Bedford i Stanisława Samostrzelnika, czy francuskiego iluminatorstwa wieku XIII i żydowskiego malarstwa miniaturowego w ogólności.

Równocześnie dzieła malarstwa książkowego rozpatruje Ona w ścisłym związku z potrzebami, których zaspokajaniu książki te służyły, na szerokim tle prądów społecznych i intelektualnych, religijnych i filozoficznych, zwracając uwagę — niejednokrotnie po raz pierwszy — na rolę jaką w przemianach stylistycznych i ikonograficznych sztuki europejskiej odegrały takie prądy jak np. „*devotio moderna*” w 1. ćwierci w. XV.

Studia nad iluminacjami rękopisów pochodzących z tak rozległego obszaru i co najmniej dwóch kręgów kulturowych, chrześcijańskiego i żydowskiego, doprowadziły wreszcie profesor Ameisenową do poświęcenia specjalnej uwagi zagadnieniom ikonografii. Badając przedstawienia w czternastowiecznej biblii krakowskiej postawiła Ona w r. 1929 niezmiernie śmiało w owym czasie hipotezę o możli-

wości istnienia przedchrześcijańskiej, żydowskiej ikonografii biblijnej i jej przypuszczalnym oddziaływaniu na najstarsze wyobrażenia chrześcijańskie, co w kilka lat później w r. 1933 zostało potwierdzone przez słynne wykopalisko w Dura Europos. Problem tzw. bestiariuszy w średniowiecznej ikonografii, rzadki temat „Cnót krzyżujących Chrystusa” czy wyobrażenie psychologicznej teorii trynitarnej św. Augustyna znalazły osobne omówienia przy okazji opracowań poszczególnych rękopisów, a niezmiernie ciekawa mesjanistyczno-eschatologiczna ikonografia żydowska to temat poruszany w szeregu rozmaitych studiów.

Zagadnieniom wyłącznie ikonograficznym poświęciła profesor Ameisenowa trzy oddzielne rozprawy. W pierwszej z nich z r. 1939 śledzi ona ciągłość wyobrażeń „Drzewa Życia” w sztuce żydowskiej, omawia jego symbolikę i oddziaływanie na ikonografię chrześcijańską („Journal of the Warburg Institute” II, 1939). Praca druga, obejmująca swym zasięgiem późno-antyczne prądy religijne pochodzenia wschodniego, starożytną i średniowieczną kulturę żydowską oraz zachodnie i wschodnie chrześcijańskie średniowiecze, dotyczy przedstawień ludzi (bogów, ewangelistów, świętych czy mężów sprawiedliwych) z głowami zwierząt („Journal of the Warburg and Courtauld Institutes” XII, 1949). Wyobrażenia innej, starożytnej w swej genezie, idei o harmonii wszechświata, w jej antycznej redakcji, studiowane na przykładach zaczerpniętych ze sztuki żydowskiej i arabskiej, chrześcijańskiego średniowiecza i humanistycznego renesansu, dające obraz ciągłości jednej idei od starożytności aż po wiek XVI, to temat ostatniej z omawianych prac ([w:] „Essays in Honor of Hans Tietze”, Paris 1958). Nie doczekały się niestety opracowania, przez wiele lat gromadzone, obszerne materiały dotyczące symboliki przedstawień dwugłowego ptaka (najczęściej orła) śledzonej na terenie wielu kultur całej niemal Eurazji w ciągu blisko czterech tysięcy lat. Ich wydanie choćby w niedoskonałej formie materiałowej powinno być — jak należy sądzić — zadaniem Jej naukowych spadkobierców.

Opracowując zasób iluminowanych rękopisów naukowych i pseudonaukowych Biblioteki Jagiellońskiej zetknęła się również profesor Ameisenowa z problemami ikonografii astronomicznej, astrologicznej i alchemicznej i tym zagadnieniom, nie bez chęty swego długoletniego kolegi i przyjaciela profesora Aleksandra Birkenmajera, poświęciła kilka od-

dzielnych studiów (m. in. w Kalendarzu IKC na r. 1939 i 1940). Historia zmian jakim ulegała w ciągu wieków ikonografia zodiakalnego znaku Bliźniąt była tematem Jej ostatniej, niedokończony już pracy. Wreszcie przechowywane w Collegium Maius historyczne instrumentarium naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego natchnęło Ją do przygotowania monografii słynnego globusa nieba Marcina Bylicy z Olkusza, pojętej jako studium ikonografii astronomicznej (Wrocław 1959), a z opracowania znajdujących się w Bibliotece Jagiellońskiej szesnastowiecznych modeli anatomicznych tzw. *écorchés* powstała obszerna praca o anatomicznych studiach artystów od średniowiecza po wiek XIX (Wrocław 1962).

Praca zawodowa w zbiorach graficznych i praca naukowo-badawcza nie były jedynymi formami działalności profesor Ameisenowej. Nienasycona rzec można ciekawość poznawcza kazała Jej śledzić produkcję naukową w wielu dziedzinach, wertować stopy zagranicznych czasopism i bibliografii i podjąć trud systematycznego zamawiania do zbiorów Biblioteki dzieł naukowych z zakresu szeroko pojętej humanistyki.

W swych zainteresowaniach była Zofia Ameisenowa duchowo spowinowana ze szkołą Instytutu Warburga, z którego wielu pracownikami, jak np. Fritzem Saxlem, Gertrudą Bing, Otto Kurzem, Charlesem Talbotem łączyła Ją wieloletnia zażyła znajomość. (Warto może tutaj dodać, że pierwsze tomy „Vorträge de Bibliothek Warburg” w zbiorach Biblioteki Jagiellońskiej noszą odrębne dedykacje Aby Warburga dla Aleksandra Birkenmajera). Nie wyjeżdżając w ostatnich latach za granicę utrzymywała Ona ożywione kontakty korespondencyjne z szeregiem wybitnych uczonych wielu humanistycznych specjalności — ta bogata korespondencja dotycząca przeważnie spraw czysto naukowych trafi zapewne do zbiorów Biblioteki Jagiellońskiej.

Nagromadzoną przez lata wielką erudycją i niespotykaną wprost świadomością bibliograficzną służyła profesor Ameisenowa z rzadką bezinteresownością każdemu kto przekroczył progi Jej ustronnego, dziełami sztuki i książkami wypełnionego, gabinetu w Bibliotece Jagiellońskiej. Jej pełna naukowego temperamentu, nowych idei i nieoczekiwanych nieraz pomysłów osobowość pozostanie na zawsze w pamięci tych, którzy z Jej wiedzy, rad i pomocy kiedykolwiek korzystali.

Stanisław Mossakowski